
Slavnostní řeč Miloslava Petruska

<http://tarantula.ruk.cuni.cz/IFORUM-1925.html>

Slavnostní řeč Miloslava Petruska

Vaše Magnificence, spectabiles, honorabiles, dámy a pánové,

naštěstí v každé příručce rétoriky se dočteme, jaký je rozdíl mezi pozdravným projevem a přednáškou. Zatímco pozdravný projev předpokládá, že – v našem případě – budeme konstatovat, jak složitými cestami se naše alma mater dobrala svých současných úspěchů a jaké strategie zvolil k tomu, aby se dobrala úspěchů dalších, u přednášky se předpokládá, že některé zdánlivě samozřejmé věci smějí být zpochybněny a o některých zdánlivě nezpochybnitelných věcech smějí být vyneseny zpochybňující soudy.

Jestliže jsme se rozhodli, že budeme dnes uvažovat o poslání, roli a možnostech, ba perspektivách univerzit v epoše, která se sama označuje jako „společnost vědění“, pak nikoliv proto, abychom si formulovali úkol co nejsnazší – v jaké jiné společnosti než ve společnosti vědění přece může být role univerzit téměř absolutně nezpochybnitelná? – ale proto, abychom se společně zamysleli nad problémy, které před nás takový model společnosti s naléhavou důrazností klade. Elementárním a samozřejmým předpokladem každé úvahy o společnosti vědění (někteří autoři anglosaský termín knowledge society překládají také jako „znalostní společnost“) je teze, že každá společnost je na nějaké formě vědění založena a že společnosti se od sebe liší vlastně jen způsobem, jímž je vědění produkováno (tzn. zda např. v dané společnosti existuje institucionalizovaná věda), jak je distribuováno (tzn. zda v dané společnosti existuje více či méně otevřený systém vzdělávání) a konečně jak je aplikováno (zda získanému vědění odpovídá nějaká oblast vědecko-technických aplikací, jaká a jak rozvinutá).

Podle autora termínu „společnost vědění“ Niko Stehra se všechny společnosti v minulosti samy označovaly podle toho, které znaky lidských vztahů, případně které produkty svých aktivit pokládaly za podstatné. Není proto nijak nesnadné pochopit, proč se společnost moderní a pozdně moderní označovala jako společnost vlastnictví a práce, pomineme-li poněkud jednostranná technologická a technicistní označení jako „společnost páry a parního stroje“, společnost elektřiny a žárovky, případně společnost pásové výroby a automobilu..

Soudobé vyspělé společnosti – a zdůrazněme s dostatečnou vehemencí - vyspělé společnosti postupně dospěly k tomu, že se klasický kapitál, ten o němž psal Marx, proměnil v kapitál vnitřně velmi diferencovaný. Začalo se rozlišovat mezi kapitálem ekonomickým, ztělesněným obvykle v disponibilním vlastnictví, kapitálem sociálním, který vyjadřuje souhrn sociálně využitelných a použitelných společenských kontaktů a konečně kapitálem symbolickým či kulturním, který je reprezentován disponibilním věděním, získanou kvalifikací a dosaženým vzděláním.

Od poloviny 50. let se v západních společnostech začala prosazovat představa, že tzv. evropoamerická civilizace vstupuje do éry postindustriální, pro niž budou příznačné dva procesy: strukturální, kdy většina pracovních sil se přesune z oblasti bezprostřední materiální výroby do sféry služeb, a sociálně kognitivní, kdy ve srovnání s minulostí extrémně vzroste role vědění, což jinými slovy znamená ústup role ekonomického kapitálu ve prospěch kapitálu symbolického, vzdělanostního, kulturního. Tvůrce teorie tohoto modelu společnosti – Daniel Bell byl nadto hluboce přesvědčen, že nepůjde o vědění ledajaké, ale především o vědění teoretické a že modelem uspořádání budoucí postindustriální společnosti bude – univerzita. V roce 1956, kdy východní Evropa žila odhalením Stalinova kultu, Spojené státy poprvé dosáhly stavu, kdy počet pracovníků ve službách všeho druhu převýšil významně počet zaměstnanců v průmyslové oblasti – začínala éra konce dělnické třídy jako možného hybatele sociální změny a nástup těch, jimž Robert Reich říká symboličtí analytici.

Bell měl i neměl pravdu – postindustriální společnost opravdu vznikla, ať už se později označovala jakkoliv, základní strukturální změna nastala, ale Bellova sociokognitivní vize se nenaplnila: dominantou se totiž nestalo teoretické, ale aplikované vědění a modelem uspořádání pozdně moderní společnosti se nestala univerzita, ale dobře organizovaný podnik.

Co však natrvalo platí je předpoklad, že role kapitálů se proměnily – symbolický, kulturní či intelektuální kapitál se stal sociální dominantou do té míry, že postupně pronikl do všech sfér sociálního života. Je triviálním faktem konstatovat, že k tomuto procesu napomohl způsobem zcela nebývalým rozvoj moderních výpočetních technologií, strojů a přístrojů zpracovávajících informace na straně jedné a technik přenosu informací, jež se vyvinuly ve svém úhrnu v samostatný mediální svět, na straně druhé.

První problém, který tak ovšem vznikl a který je sám o sobě netriviální, je již samo rozlišení informace a vědění – a ani v nejmenším nejde o definiční hrátky. Vůbec totiž nebylo náhodou, že se o soudobých vyspělých společnostech původně mluvilo jako o „informačních společnostech“. Manuel Castells ve svém epochálním díle o informačním věku z roku 1996 napsal, že „naše společnosti se budou stále více strukturovat kolem bipolární opozice mezi Sítí a Já“, mezi informační technologií a individuální identitou. Propast mezi nimi je však větší než se zdá na první pohled a větší než Castells připouštěl.

Zvykli jsme si, právě v našem univerzitním prostředí, na jisté bezpečné pojetí „vědění“, které vždycky představovalo určitý relativně stabilní korpus znalostí, specifickým způsobem uspořádaný a zejména permanentně podrobovaný procedurám, jejichž aplikace rozhodovala o příslušnosti jednotlivých potenciálních komponent k tomuto korpusu. Jen vědecké komunity jednotlivých oborů – svrchované a autonomní orgány- měly privilegium, vskutku výsadní právo rozhodovat o tom, co bude uznáno za vědeckou pravdu, jakkoliv relativní či limitovanou, a co nikoliv. Ony samy pak rozlišovaly vědění vědecké od jiných forem poznání či vědění a zdá se, že je tomu tak dosud. „Vědecké vědění“ mělo a nepochybně nadále stále ještě má určitá poměrně přesná pravidla, která však nejsou identická – hic Rhodos, hic salta – s pravidly pro tvorbu a užití informací.

Informace jsou totiž – použijeme-li poměrně obvyklého vymezení – strukturovaná a formátovaná data, která nefungují dotud, dokud nejsou aktivována, prakticky užita a jejichž existence je navíc totálně závislá na existenci technologií, jimiž jsou tvořena nebo v nichž jsou uložena. Nebo jinak a s jinými důrazy: zatímco vědění, jak mu tradičně rozumíme, tedy „vědecké vědění“ prochází náročnými verifikačními a falzifikačními procedurami, ale nepožaduje se přitom na něm, aby bezprostředně sociálně ekonomicky fungovalo, informace jsou z těchto procedur vyňaty a jejich praktické fungování je jejich existenční conditio sine qua non. Tím není řečeno vůbec nic o pravdivosti či nepravdivosti informací, tím se pouze konstatuje, jak obrovsky narostl tlak na to, aby se vědecké vědění tak říkajíc rozpoltilo na část, která žije podle pravidel vědy, a na část, která žije podle pravidel fungování informací. V terminologii českého, v Erlangenu působícího sociologa Ilije Šrubaře vědění samo se dělí na jakési „čisté vědění“, o němž rozhoduje vědecká komunita, a na vědění produktivně, tedy tržně a mediálně zhodnocené, o němž rozhodují instituce stojící za hradbami univerzity a zčásti i vědeckých ústavů..

Německý sociolog Niklas Luhmann kdysi vytvořil vlivnou teorii, podle níž se v evolučním procesu ve společnosti diferencovaly relativně samostatné, autonomní subsystémy, zejména hospodářství, politika, právo, náboženství a věda, které fungují prostřednictvím specifických médií a liší se od sebe povahou binárních kódů, které je definují. Co znamená tato jen zdánlivě složitá úvaha? Luhmann chce mj. upozornit na to, že autonomnost jednotlivých subsystémů je pro fungování společnosti jako celku nesmírně důležitá a že průnik kódu jednoho systému do druhého může mít velice nepříjemné, protože neočekávané důsledky. Jde konkrétně o toto: hospodářský subsystém funguje prostřednictvím média peníze a na binárním kódu platba-neplacení, právo na médiu zákon a kódu právo – bezpráví, věda na médiu poznatek a kódu pravda-nepravda, politika na médiu moc a kódu mít – nemít atd.

Společnost vědění se jevila prima facie jako společnost, v níž subsystém vědění s kódem pravda – nepravda prostoupí ostatní subsystémy. Tato idylická vize však nenašla ani zdaleka úplného naplnění. Subsystém vědění je totiž naopak infikován, sociologicky se říká že je kolonizován, velice silně subsystémem ekonomickým. Ne že by tomu tak v minulosti nebylo – mezi vědění a ekonomickou efektivitou byla v moderních společnostech vždycky přímá úměrnost, dnes jde ale o něco jiného. Jde o tlak, který může vést až k tzv. eliminačním efektům, totiž k tomu, že z korpusu vědění bude vylučováno to, co nepřináší bezprostřední užitek z hlediska fungování jiného subsystému než je věda sama. Slovy jiného sociologa – věda nemůže držet krok s měnícími se požadavky tržně ekonomického systému ne proto, že nechce, ale proto, že by se musela vzdát sama sebe.

Domysleme tuto skutečnost ještě z jiného hlediska. Fakt, že rozvoj vědění a nástup informačního věku proměnil povahu ekonomického systému, je nepochybný. Jeho důsledkem je ale taky to, že se proměnila všechna dosud platná a fungující pravidla, podle nichž se společnost strukturovala: rozhodující roli již nehraje ani moc, ani vlastnictví ani profesionální zařazení, ale vědění, disponibilní vědění. Peter Drucker, senior teorie postkapitalistické společnosti, ještě před nedávnem napsal optimistickou knihu s názvem Nové skutečnosti, v níž říká, že „těžiště ve výrobě se přesunuje z pracovníků manuálních na pracovníky intelektuální. V průběhu tohoto procesu vznikne mnohem více pracovních míst pro představitele středních vrstev než kolik se jich uzavře jako zastaralých. Jinými slovy – k žádnému odcizení natož k nějakému třídnímu boji nedojde, protože právě růst této vzdělané střední třídy to znemožní“.. Podobně věstec konce dějin Francis Fukuyama říká, že „v rozvinutých zemích se bude sociální status člověka napříště určovat především a hlavně jeho vzděláním“ a dokládá to faktem, že pro člověka, který má diplom solidní školy neexistují žádné vážné překážky sociálního vzestupu.

To je obraz světa až idylicky čistojasný a koho by měl těšit více než ty, kteří mají při udělování prestižních diplomů dosti významné, ne-li rozhodující slovo? A přece – někteří velmi autoritativní vědci poukazují na to, že prestižní diplomy se stávají podmínkou sice nutnou, nikoliv však dostačující k sociálnímu vzestupu. Ale nedosti na tom.

Podle střizlivých odhadů se společnost vědění, pokud se perspektivně stabilizuje, bude členit na 20 % těch, kteří budou patřit k intelektuální elitě, na 60 % kvalifikovaných, nemanuálních, ale nekreativních obsluhovateli technologických nástrojů, jimž Reich říká „pěšáci informační epochy“, a na 20 % těch, kteří nikdy nezvládnou přístupové cesty k tomu, aby se stali byť jen pomocnými silami v informačně technologickém světě. Uvažme navíc, že tato diference

odpovídá v podstatě normálnímu rozložení intelektových dispozic v populaci, které se v důsledku žádné změny sociálně technologické struktury společnosti nemůže změnit. Nevznikne před našima očima společnost zvláštního druhu sociální nespravedlnosti, která může vést ke vzniku sociálních konfliktů, o jejichž povaze nemůžeme mít představu, protože s nimi lidstvo ani jiný živočišný druh nemá zatím zkušenost?

Tuto poněkud pochmurnou vizi decentně popsal Ulrich Beck, který ve slavné knize Riziková společnost naznačuje současně také pozitivní stránku tohoto jistě složitého procesu: uvolnění přímého vztahu vzdělání – povolání může vést a někdy již vede k tomu, že „nejbystřejší mladí lidé v dlouhodobé realitě vzdělávání nacházejí nový smysl, totiž vlastní hodnoty vzdělání samotného“. Beck – a nejen on – tedy upozorňuje na onen zřetelný, ale nepominutelně nebezpečný, protože neznámý (strach z neznáma je přece antropologickou konstantou), rozvolněný vztah mezi vzděláváním a přípravou na konkrétní povolání. Za jisté lze pokládat pouze to, že v naprosté většině povolání budou školsky získané vědomosti rychle zastarávat. Jak říká Niko Stehr – změní se sociální role zapomínání: zapomínání zastaralých poznatků bude prostě mentálně hygienickou podmínkou ukládání nových.

Atd. atd. A co univerzita? V situaci, kdy se mění společnost, jejíž je součástí, způsobem tak dramatickým, je nutné položit otázku – netvrdím, že jednoznačně zodpověditelnou – jakou strategii mají či mohou univerzity zvolit, aby adekvátně reagovaly na to, že bude třeba diplomů, ale nebude třeba konstantního korpusu trvalého vědění, že bude třeba otevřít brány, ale přitom zachovat jistou míru negativní selekce, že bude třeba respektovat jednotu tradičně pojaté vzdělanosti a enormního tlaku na praktickou využitelnost vědění, že bude třeba najít jednotu mezi tradicí, k níž se hlásíme a na niž chceme navazovat, a mezi společnostmi, která pouta s touto tradicí stále viditelněji rozvazuje.

Zygmunt Bauman v knize Individualizovaná společnost říká, že žijeme ve světě, v němž věhlas – rozuměj vědecký a kulturní – byl vytlačen veřejnou známostí, publicitou. Dnes přece opravdu musejí univerzitní hodnostáři soutěžit se sportovci, popovými hvězdami, výherci loterií, ba bankovními lupiči a v tomto zápase mají jen malou šanci na výhru. Masaryk ale kdysi opravdu nesoúpeřil ani s Frištenským, ani s Emou Destinovou, tím méně s kocourkovskými učiteli. Vzdáváme-li toto soupeření nebo nenalézáme-li pro jeho vedení přiměřené formy, nelze se divit, že náš hlas není slyšen.

V této situaci jsou k dispozici dvě možné strategie, obě prosté a obě v principu nepřijatelné. První strategie je adaptační, tedy přizpůsobit se, „přijmout tzv. nová pravidla hry a měřit univerzitní požadavky jasnými požadavky trhu: pojímat know how univerzit jako jednu z komodit. Nelze popřít, že mnozí akademičtí funkcionáři tuto strategii v hloubi duše akceptují a těší se, že z univerzity vznikne obchodní podnik – tam, kde se dřív tušila hrozba, tuší lákavou příležitost“. Ostatně nositel Nobelovy ceny ekonom prof. Becker nám tuto strategii navrhol již před více než deseti lety. Ta druhá strategie je přesně opačná – uzavřít se do sebe, stáhnout se z bezvýchodné situace trhu, na němž nemáme šanci, protože neprodáváme flexibilní vědění na jedno použití. Znamená to sice ztratit mnoho z tradiční významnosti, ale současně neztratit tvář a zachovat tradiční hodnoty, které odolávají i tak mimořádnému tlaku, jímž je vědomí, že nemůžeme nabídnout vzdělání, které zaručuje celoživotní kariéru.

Společnost vědění bude společností, v níž se ale univerzitní vzdělání ani neztratí ani nerozplyne v dým už proto, že univerzit je v dnešním světě tolik, že pluralita a tedy i flexibilita diferencovaného vědění je garantována beze zbytku. Klade však na univerzity mimořádné, protože bezprecedentní nároky. Naším svrchovaně aktuálním úkolem je – ve stínu společnosti vědění - domyslet souvislosti a důsledky informačního věku, naším aktuálním problémem je proplout mezi Skylou tržně ekonomické efemerity a Charibdou nebezpečí zkostnatění univerzitní tradice. Je naším velkým štěstím, nadějí i perspektivou, že v tomto zápase o novou identitu ideje univerzity nejsme sami a že nám tento zápas nebyl mocensky vnucen. Podstupujeme jej dobrovolně a obstát v něm je věcí naší univerzitní cti a naší odpovědnosti k nejlepším tradicím Karlova učení.

- Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.
V Praze, dne 7. dubna 2005